

En vandring längs strandbrukarens sparsmakade genvägar

Uppsats i Gutamål, Högskolan på Gotland 2009 – av Eva Sjöstrand 2009-11-10

Det tar mindre än tre sekunder för mig att avgöra om någon som talar är gotlänning. Jag lystrar genast och har upptäckt att jag egentligen inte lyssnar efter vad personen säger, det första och viktigaste är att avgöra om vi tillhör samma flock/stam.

Det är reptilhjärnan som hugger till med en urgammal instinkt, en kvarleva från den tid då flocken/stammen var nav i tillvarons hav. Det är en instinkt äldre än alla våra skriftliga källor och muntliga berättelser, instinkten att genast försöka avgöra om den som talar är fiende eller vän. Instinkten är lika gammal som den jag överraskad fann hos mig själv som ung mor: hela småbarnstiden igenom kunde jag i mina händer omedelbart känna vikten på mitt barn, också om jag blundade. Trots att barnets vikt förändrades hade jag hela tiden kunskapen, säkert därför att det behöver en mor veta för att i ett trängt läge kunna ta rätt.

Den urgamla språkliga identifieringen jag reflexmässigt gör med ”de mina” funderade jag än mer på efter att ha mött en av de sista Runöborna, Gottfrid Falk i Eksta, som gick ur tiden våren 2009. Han var född på lilla Runö i Rigabukten. Där bodde fram till 1944 en svensk befolkning med urgamla sedvänjor. De talade runska; en egenartad gammelsvensk dialekt.

Så gott som alla Runöbor flydde till Sverige i krigets slutskede. Gottfrid Falk och en jämnårig kamrat flydde redan tidigare för att undgå mobilisering. De kom till Slite och togs emot av den legendariske landsfiskalen Bertil Bonde. Den lilla båt de seglat med hissades upp i en kran och de båda grabbarna inkvarterades i polisstationen, där fick de sova sin första natt på Gotland. Nästa morgon väcktes Gottfrid av ett högljutt samtal i rummet intill. Han tyckte sig känna igen flera Runöbor, han kunde till och med namnge dem – men när dörren öppnades så visade det sig att de han hört prata inte alls var Runöbor utan gotlänningar.

Livet igenom menade Gottfrid - med den händelsen som stöd - att de som en gång koloniserat Runö må ha varit gutar. För så lik var språkmelodin att han genom väggen trodde sig höra några i sin egen flock. Genast kände han sig därmed också hemma på Gotland.

Vi lever i språket

Är det så? Ja, åtminstone om man får tro den finske psykologprofessorn, författaren Jaakko Seikkula. För ett tiotal år sedan hörde jag honom föreläsa och har med mig funderingen om det är i språket, och bara i språket vi lever. Om det är när vi sätter ord på vår tanke som tanken blir till? Om det är när vi formulerar och uttalar denna vår tanke som vi först får syn på den?

När jag nu letar på nätet efter mera information vad Jaakko Seikkula sagt hittar jag ord av en kollega till honom, Tom Andersen, professor i socialpsykiatri i Tromsø. Vid ett RSMH-seminarium ”om språkets och dialogens skapande kraft” i Stockholm 1999 sa han:

”Det är vid kontaktytorna mellan människorna, i deras relationer och språk som skapandet av mening och verklighetsuppfattning sker. Kunskap skapas genom en gemenskap och inte genom individuellt oberoende tänkande. Språket har inte bara en informerande funktion utan formar också våra tankar och upplevelser. Det mänskliga ligger inte i, utan mellan personer. Uttrycket kommer före tanken och inte tvärtom. Man måste prata för att hålla tankarna igång. All kommunikation är mänsklig rörelse, inte bara dans, konst, musik utan även tal och skrift. Vi är fundamentalt en rörelse.”¹

Låt mig då fundera över gutamålet (och mitt språk, den nutida ”utslätade” gotländskan) med detta för ögonen – vad säger språket om livet på Gotland, människorna, kulturen? Den tes jag ställer upp är att gutamålet är ett språk för strandbrukare och bönder med en lakonisk livshållning, bäst uttryckt i sentensen ”*dei årdnar si*” - människor som inte gärna tar till ”*stäure*”, eller ens ”*mange ård*”, guten föredrar sparsmakade genvägar.

¹ <http://hem.spray.se/ifs.sollentuna/nyaroster1999.html>

Ei häude pa Fäi-jakå

Vår främsta källa till gutamålet såsom det talats i ett oprecist ”förr” är Fäi-Jakå, bonden Jakob Karlsson vid Fie i Lau, som skrev 262 brev² till lektor Mathias Klintberg i Visby. Uppmanad därtill av sagde lektor som såg som en av många livsuppgifter att rädda det urgamla språket till eftervärlden.

Jakob Karlssons brev är en skatt ur många aspekter. Språket är och förblir den största juvelen men det finns fler: hans skildring av liv, leverne och tänkesätt hos människorna i Lau under sent 1800-tal är fullkomligt unik. Har den tidens bönders liv skildrats så har de sällan gjort det själva. Än mer sällan har det skett så systematiskt, så utförligt och så ärligt.

Att Fäi-Jakå är ärlig tycker jag mig kunna utläsa ur det faktum att han vågar redovisa sina åsikter öppet också i känsliga frågor. Mathias Klintberg var prästson från grannsocknen När, hans far ”*prostgubben Klintberg*” som Fäi-Jakå kallar honom, är långt efter sin död - när breven skrivs - ännu en aktad person i När och Lau. Lektorn själv har predikat i Lau och När kyrkor. Ändå drar sig inte Fäi-Jakå för att redovisa att han alltsomoftast inte tycker att prästerna har ”*mike ti kum me*”. Han finner sig i kyrkan vareviga söndag, där får han möta sockenbor och höra nyheter men vad han anser om Gudsorden sticker han inte under stol med.

Så småningom blir det glesare mellan hans kyrkobesök, men i början av brevväxlingen går han ofta i kyrkan och skriver sedan långa haranger. Han tycker att prästerna har för höga löner, han menar att Lau kyrka är för stor och kall, för dyr att värma upp. Helst tycker han att ”*de där stäur skråve bord’ rives*”. Så borde inte en ”*vanli’ äusl’ bonde*” våga skriva till en prästson och lektor. Men Fäi-Jakå står för sina åsikter. ”*Uppriktue vänn’n J. Karlsson*” försöker varken ställa sig in eller göra sig till. Detta gör Fäi-Jakås brev än värdefullare.

Fäi-Jakås språkliga hemmaplan

Fäi-Jakås språk domineras av ord för fiske och jordbruk.

”*Till dess ja blai en tjugofem ar, var ja snart sägt en vattnfäugel u had min stöist lust bäi sjö u strand, u ti fiske u ti tillverk fiskraidskap. Allt arbete sum hårdes därtill gick me fröjd u int me suckan, sum de haitar i svensku, de var min lust u mitt läiv.*”³

Fäi-Jakå var jordbrukare men först och främst ville han bruka stranden. Det finns många exempel i breven på att det är till sjöss han mår bäst. När han stadgat sig, gift sig och blivit far konstaterar han att strandbruk inte lönar sig; inte för en bonde som likt honom själv har arbete nog därhemma; ”*aldri a gussnsgrand*” konstaterar han i sitt fjärde brev (sid 92). Men han tillstår samtidigt att han: ”*tyckt de var obeskrivlit rolit ti bräuk strandi*”. Och ”*strand ska bräukes me skikk*” vilket innebär att man förstås ska veta vad man pratar om med ord för redskap, väderförhållanden och tillvägagångssätt. Strandspråket är Fäi-Jakås hemmaplan:

”*Ja ei ansäiende pa fastsättninggi u angglebaitninggi u angglekastninggi u anggledrängninggi, har ja just int någ mair ti lägg till, äutn dei, at de gar faslit me teid at ti hald’ stranddomtä bei leike. U minninggar haitar baitesminninggar u. U me fastsättninggi, så bräuka’n gumbrä iblant. U fastsättningsdoningar jär fastsättningsstain’n ellar börr sättningsstain’n u raip u städå, sum sitar pa raipe, u klåbbår, u vade sum sitar pa ändn.*”⁴

Han beskriver båtens utrustning: ”*fiskbatssjäggle, läike haitar tuge kingg sjägli, spre’e eller sple’e, spre ellar splerakken och sprestråppen, røre me rorstaken u fotskutår u tuftår u skygge som liggar yvar bakändn sum tåskan läggäs äi. Krokens dailar jär: laikinn’n, läggen, bukti, huldungen u uddn.*”⁵ I samma brev beskriver Fäien hur han pratar med tåskan för att locka på den: ”*Tåskan den faite, kumm u ta mitt baite! Tåskan den gra, kumm u sätt di pa!*”

² Jakob Karlssons brev finns i Arkivcentrum Gotland. De första 20 är utgivna av Gutamålsgillet i boken ”Fäi-Jakås fyst brevi” Ödins förlag 2000. Brev 21-80 föreligger för tryckning, planerad utgivning 2010.

³ Ur Fäi-Jakås brev citerade i ”Från Gard u Gaimald” Förlag Wessman& Pettersson Visby 1979, sidan 21

⁴ Fäi-Jakås brev nummer 11 i ”Fäi-Jakås fyst brevi” Ödins förlag 2000 sidan 243

⁵ Fäi-Jakås brev nummer 18 i ”Fäi-Jakås fyst brevi” Ödins förlag 2000 sidan 381

I ett brev räknar han inte bara upp namn på allt ”stranddomt” utan också vad föremålen kostar angivet i tre tabeller: alldeles nytt, begagnat 2-3 år och begagnat 5-6 år. En ”angglekimb” är till exempel lika mycket värd ny som något begagnad, medan en ”knäikarp som begagnäs när’n drägar tåsk”⁶ sjunker i värde från fem kronor till tre och sjuttiofem.

Hos kvinnfálki - på bortaplan

Fiske och jordbruk är det språk Fäi-Jakå lever i. När vårens fröjder kommer, när det ”jär rakt jäuvlit äute u de singgar u glånggar u gror” då heter alla blommor ”rosar”, vilken färg de än har och när de än blommar. Fäi-Jakå inser att han brister i kunskap när han kommer till kvinnornas domäner; områden som matlagning, brygd, bak, vävning, stickning. Men han tar sin uppgift som utsänd undersökande reporter på största allvar. En snöovädersdag i slutet av mars 1891, när han ändå inte kan ”bigå si äute” kliver han på i vävstugan för att samla ord. Kvinnorna skrattar åt honom men han forskar oförtrutet vidare:

”Gatår haitar de sum star pa säidår bäggi täu, u så ganstukken, u parullninggstukken ellar töigstukken. /...../ Ja, u så jär de flair bitar mair millum gatår, sum int kvinnfálki vait någet apartut namn pa, så att ja vait int någ mair namn pa väven. Men ja har håirt någ namn pa töige sum kvinnfálki vävar, sum ja ska försöik u fråg namn pa.

Ja, ja har nå vart ti frågt kvinnfálki, men ja fikk int mik klok svar av dum, äutn di gräinar at mi! att ja int vait någ självar; men ja lugd dum att ja skudd klag pa dum för Lekton.

/...../ Ja, när väven var pabomen ja - så trädar di i sålvar, en trad i var sålv; u så trädar di da i skaid. /...../ Ja, nå vait ja int mair um väven u vävar, u för de mest så ha kvinnfálki matt jælpt mi me, för ja visst int hältn av alltihop.”⁷

Språkliga tabun

Hur beskriver Fäi-Jakå samvaron människorna emellan? Hans hustru Anne var enda barnet i gården så när de gifte sig flyttade Jakob Karlsson, Kaupre in och blev ungfår på hustruns gård Fie. Där bor de tre generationer tillsammans; svärföräldrarna, Fäi-Jakå med hustru Anne och deras enda barn, leil Anna. Han tycker att han haft tur: ”de jär mik bra fälk till liv ihop me allihop”⁸. Det är rörande att läsa hur han leker med sin lilla dotter, hon lindar honom runt lillfingret och lyckas alltsomoftast slita honom från skrivdonen. Istället följer han med henne ut till de nya telefonstolparna vid vägen, det är en vacker bild hur de står där och lyssnar för när någon ringer svirrar det så lustigt i tråden!

Några ord för ”den mänskliga biologin” som Jan Einarsson skriver om⁹ finns inte att hämta i Fäi-Jakås brev. Om de har ord för kärlekslivet är inte lätt att veta. Kanske är det heller inget han skulle skriva till Lektorn om? Men jag hittar ett ”noa-uttryck”¹⁰, ett uttryck för att föda barn: det är att göra en Tysklandsresa!

”De var a källingg bäi Hallbjens sum hait Katräine, u ha var i körkå’n sundag, u mens’a sat i körku u skudd håir preku så kom de yvar na att’a skudd föid ellar ha ellar retare fa (ja ma tro de ha skudd ha ban jär nukk retare) ban. Ja, de var mitt i vintan u snåiäd u äuräd.

Ja, ha straik da ör körku förstas u så at haime. När’a kom pa vägen där i körkakan, så fikk’a säi a ban där. De svaipäd’a in i förkle, u så at haime igen. När’a kom i fastäu’u (där’a var haim förstas) fikk’a ett till. Ja, di bräukar säg ’var föidar i fastäu’u’, ellar han ellar ha ’jär int föidar ellar föid i fastäu’u’, men de var verklien Kaupre Ol måffas (Gräddmåffar) källinggi, för de var henne, sum blai föid i fastäu’u, sum Hallbjens Katräine fikk där. Men vasken källinggi ellar bani hadd någu nöd ättar de **tysklandsraisu**, äutn bad källinggi u ban

⁶ Fäi-Jakås brev nummer 27, den 25 november 1891.

⁷ Fäi-Jakås brev nummer 22, den 22 mars 1891.

⁸ Fäi-Jakås brev nummer 3 i ”Fäi-Jakås fyst brevi” Ödins förlag 2000 sidan 69.

⁹ Kursboken ”Språksociologi” av Jan Einarsson, Studentlitteratur AB, Lund 2009 sidan 129

¹⁰ Kursboken ”Språksociologi” av Jan Einarsson, Studentlitteratur AB, Lund 2009 sidan 130

var rask u livdä. Ja, de skall ja säg, de var ann för fålk u källingar den täidn framför nå! Nå um a källing däu gar ellar äutret någ en fjortn dagar ättar ha ”har vart i Tyskland”, sum en bräukar säg lissum pa skämt iblant, ellar ättar ha har vart i bansängg, de jär stort de, så ’tt bad källingar u kalar bläir sämmar bad i dain u dann nå för täidn framför förr.”¹¹

Språket och karaktären

Det bästa beröm man kan ge om en gotlänning är att hon eller han är ”lugn och sansad”. Detta menar jag avspeglar sig i gutamålet/gotländskan såtillvida att även om det är fråga om stora frågor och starka känslor är ordvalet återhållet, behärskat. I våras mötte jag en gammal gotlänning som berättade om en anmoder som led svårt under första världskriget: *Ha va leit skeptisk ti de där me kreig, jonaj, de tyckt ha int alls um*. Kvinnan som avskydde krig var alltså bara ”leit skeptisk” och det avskyvärda kriget rymdes i ”de tyckt ha int alls um.”

Samma behärskning svarar Fäi-Jakå för när han fördömer laga skiftet. Ibland vill han fördöma skiftesindelningen ända ner i avgrunden, men alltsomoftast konstaterar han återhållsamt att det ”kan träff” till att ja bleir leit förarg’n”.

Till fåordigheten vill jag också hänföra de språkliga genvägarna. Guten är ”atnändur um årdi” och får det hon/han vill säga sagt i färre ord än svensken. Några exempel:

Da blai han tåpp argar – då blev han topp tunnor rasande

Dann’ gangen - den andra gången *Ha jär stundnemar* – hon tar vara på stunden

De ställar sum liggat av väg’n – de boningshus som ligger långt från huvudvägen

Kräki kund int årk ör ställe – djuren orkade inte röra sig ur fläcken.¹²

Svensken behöver fler ord också för att beskriva den långa raksträcka på vägen väster om Hemse där man kan köra om också med en trögaccelerad bil: *Fardhem langkeik*.

Varför denna fåordighet? Kanske är den en rest från ett fornnordiskt förhållningssätt till språket, till livet? Den reflektionen har jag gjort när jag läst gamla isländska sagor. Där blir den lakoniska berättarstilen och ordknappheten närmast komisk. Värsta exemplet finns i de norska kungasagornas uttryck för att borda ett annat fartyg, slå ihjäl varenda man och slänga kvarlevorna i sjön. Allt detta djävulska sammanfattas i orden: att bana skepp.

Kanske var guten ännu fåordigare förr? Fäi-Jakå skriver: *Kväldar gynnar bläi skyndald sär de gamble ellar kårt nå ättar handi, så ’tt ’ä bläir väl int mik av me skrivninggi nå!*¹³

Guten är heller ingen vän av långa utläggningar. Jag har mer än en gång hört långa upprörda haranger mötas av ett torrt konstaterande: ”De sägar däu?”.

Undantaget Jonaj

Undantaget som bekräftar regeln om fåordighet är att guten ofta inleder sina meningar med ”Jonaj”, alltså både det jakande ”jo” och det nekande ”nej”. För att förstå om den som yttrar sig menar ja eller nej måste vi gå tillbaka till det jag inledningsvis skrev om flocktillhörighet. Den som lever i gutamålet/gotländskan tvekar aldrig om innebörden, hör sällan ens att båda orden uttalas. Jag minns en presskonferens i slutet av 1970-talet där en gotländsk kommunal nämndordförande inledde varje svar med detta ”Jonaj”. Jag förstod vilket han menade, jag hörde knappt att han sa båda orden - medan min nyinflyttade västmanländska kollega nästan kämpade med gråten för att hon inte kunde avgöra om han menade ja eller nej.

Många år senare lyssnade jag på ett telefonväkteri i SR Gotland, där lyssnare ringde in sina frågor till en gotländsk vägexpert. Denne inledde varje svar med ”jonaj” och lurade också de inringande att inleda sina frågor så. Nu som då är jag fullständigt övertygad om att ingen av dem hörde att båda orden sas. Ingen visade heller på några problem att förstå.

¹¹ Fäi-Jakås brev nummer 54, den 11 december 1894.

¹² Samtliga uttryck är hämtade ur ”Fäi-Jakås fyst brevi”, Ödins förlag 2000.

¹³ Fäi-Jakås brev nummer 48, den 23 Fibbavarus 1894.

Fäi-Jakå skriver aldrig ”jonaj”. Ändå kan vi inte veta om han använde uttrycket. Eftersom hela betydelsen ligger i betoningen är det omöjligt att avgöra innebörden i ”jonaj” när det förekommer i en skriven text. Gutamålet är ju heller inget skriftspråk utan ett talspråk, som de lärde fortsatt tvistar om hur det ska stavas. Ett uttryck som ”jonaj” skulle ha kunnat gå förlorat om vi bara hade haft skriftliga källor. Det finns säkert redan mycket som är borta för alltid, som den sjungande dialekt Fäi-Jakå skriver om: ”*Astu gam’Oskar jär ploglagsföreståndre i vintar, já, han sum en kan säg um att’n singgar äut vart ård - sum ja tror Lekton minns grannt - den där rolie dialekten, sum int mangg har maken mot han hjär pa Gotland eller av Gotlänningar, tänkar ja.*”¹⁴

Förra året frågade jag de närvarande vid Lau hembygdsförenings årsmöte och vid samma tid vår nestor på området, Las Jacobsson, men ingen minns att de hört hur den sjungande dialekten skulle ha klingat. En sorglig förlust!

Så ”sär de gamble”

Vi får ändå glädjas åt vad Fäi-Jakå bevarat. Också han tog vara på det gamla. När han skriver anger han ofta både det uttryck han själv använder och vad ”de gamble sär”:
”Va stranddoningar ellar retare stranddomte anggår (de gamble sär väl ”anggar”)”
”Ja, de gäiskaräie sum’a nyttäd när’a var päikå, sum Mor talt um i jäns u sum ja nå allt um länng skall tal um, de var: ståipt blöi, väitlök ellar väitbonde (sägd de gamble).”
”Fyst janaike, sum jär de förnämste sum känn’n mestn aldri ruttnar äutn strävar i mangg mansåldrar, ellar mansaldrar sär de gamble.”
”De jär ännu väl sjöäis, ellar sjoäis sär de gamble, hjär äutföre.”
”Ja, i iss viku har vör fäikt, sär de gamble, ellar fäkt me känne hail viku”
”Han bor i Råmme, ellar Räum sär de gamble, men annas jär’n fran fastlande.”¹⁵

Det finns gott om sådana exempel i Fäi-Jakås brev. De visar på att gutamålet i hans tid och mun var ett levande språk, ett språk i utveckling. Språket levde och han levde i språket.

Idag är detta något finnarna förstått långt mer än svenskarna. Finskan fylls hela tiden på med nybildade ord inom alla områden, en medveten strävan för att markera självständighet och vilja att överleva som språk och nation. Finnarna uppfinnar inte bara nya ord för teknologiska landvinningar, som exempel har de nyfunna ord för regler inom ishockey!

Ska gutamålet fortsätta att leva och vi i det, måste det utvecklas. Det arbete som Las Jacobsson och Bosse Carlgren via Gutamålsgillet tagit initiativ till, att ”*hitt’ pa nöie ård*” är bara att applådera. Vad Gutamålsgillet sysslar med beskrivs av Jan Einarsson i kursboken *Språksociologi som språkplanering i fyra punkter*.¹⁶ För gutamålets överlevnad är det arbetet nödvändigt. Låt oss alltså hitta på fler ord, låt oss använda språket, minns att det är i språket vi lever och kan hitta oss själva. Sist citerar jag ur min egen ”En gotländsk Edda”¹⁷:

*En muntlig kultur betyder inte att de inget visste
 Den som berättar historier styr världen
 Än finns kulturer där man håller läs- och skrivkunighet
 som en sorts krycka den använder som saknar kunskap om sig själv
 En annan tanke: bara en högtstående kultur vågar värdera det som inte syns
 Inte syns ord, handslag, berättelser, ens känslor
 Inte syns de döda, men de lever kvar oss
 Alla är vi skapelser av deras fantasi*

¹⁴ Ur Fäi-Jakås brev nr 30, den 17 Fibbavarus 1892. Citerat i ”Fran Gard u gaimald” sid 71.

¹⁵ Samtliga exempel hämtade ur Fäi-Jakås brev nr 21-80.

¹⁶ Kursboken ”Språksociologi” av Jan Einarsson, Studentlitteratur AB, Lund 2009 sidan 53, avsnitt 4.2

¹⁷ ”En gotländsk Edda” Eva Sjöstrand/Anne Nilsson Förlaget GotlandsBoken 2007 sid 13